

Csepeli György:

... és nem is kell hozzá
zsido!

(Kormos Könyvek, 1990)

Kisebbség - többség

Egy amerikai kutató, Donald Hamilton bizonyította be, hogy már a pusztán statisztikai értelemben vett kisebbségi csoportok megítélésében is érvényesül az az információfeldolgozási szabályszerűség, melynek következté-

ben a kívülálló megfigyelők túlbecsülik a negatív tulajdonságok előfordulását a kisebb létszámú csoportok tagjai körében, szemben a nagyobb létszámú csoportok tagjaival.

Egy kísérletben a kutató *A* csoportbelinek és *B* csoportbelinek elnevezett személyek képeit mutatta olyan helyzetekben, amelyek egyértelműen arra utaltak, hogy az adott személy nemkívánatos módon viselkedik (pl. udvariatlan, durva, alkoholizál, deviáns viselkedést tanúsít). A bemutatás során az *A* csoportbeliek előfordulása kétszer olyan gyakori volt, mind a *B* csoportbeliek előfordulása, ugyanakkor mind az *A* csoportbeliek, mind a *B* csoportbeliek egyenlő arányban tanúsítottak a képeken nemkívánatos viselkedést. Amikor a bemutatás végétével a kísérleti személyeket arra kérték, hogy vonjanak le általánosításokat az *A* és *B* csoportbeliekre nézve, a kísérleti személyek negatívabban értékelték a *B* csoportbelieket, mint az *A* csoportbelieket. Hamilton ezt az eredményt „illuzórikus együttjárásként” értelmezte, mely szerint a *B* csoportbeliek viszonylag ritkább, kisebbségi előfordulása (folytán) a *B* kategória és a nemkívánatos viselkedés illuzórikusan összekapcsolódott a kísérleti személyek tudatában, kialakítva azt a sztereotípiát, hogy a *B* csoportbeliek alkoholisták, agresszívak, deviánusok stb.¹⁹

Elképzelhető, hogy ha ez a hatás a kívülálló megfigyelőben egy érzelmileg tökéletesen semleges, történelmi és társadalmi jelentést nélkülöző kategória kapcsán ilyen erővel jelentkezik, akkor mennyire felerősödik és hatékony lesz, ha egy önmagát a többséghez soroló személy egy másik személyt észlel, akit mint valamilyen kisebbség tagját különböztet meg.

Philadelphióban, amelynek egyes kerületeiben különböző arányban élnek együtt feketék és fehérek, a következő körkérdest intézték a város fehér rendőreihez: „Véleménye szerint a körzetben történő letartóztatások hány százaléka érint néger személyeket?”

Íme a körkérdés eredménye:

Mintadával!

(A kerületben élő
néger arányszáma)

A fehér rendőrök becslése
arról, hogy az összes
letartóztatott hány százaléka

	néger
70,1	95
66,4	90
65,1	90
61,9	85
57,9	85
51,9	85
39,9	85
31,7	80
31,1	75
27,9	60
26,8	53
26,6	53
23,8	50
22,2	50
14,8	20
11,9	10
9,2	10

A kerületben élő kisebbségekre vonatkozóan meredeken növekvő devianciaelősíntés jól példázza a kisebbséghez való tartozás és a negatívumtulajdonítás végzetes összekapcsolódását a többséghez tartozó tudatában. A néger rendőrök becslései egyébként nem torzítottak (a letartóztatásokban a négerék a lakosságban elfoglalt arányszámuknak megfelelően részesültek). A táblázat másik tanulsága, hogy a többségi hovatartozású személyek veszélyeztetettségérzése abban az esetben nő meg, ha közvetlen környezetükben a kisebbségi hovatartozású személyek aránya meghaladja a 15%-ot. Feltűnő ugyanis, hogy míg azokban a kerületekben, ahol a kisebbségi hovatartozásúak 9,2, illetve 11,9%-os arányban élnek, a kisebbségeket érintő letartóztatásokra vonatkozó becslések ezeket az arányokat nem haladják meg, addig a 14,8%-os lakóhelyi arány, illetve az ennél magasabb arányok esetében a becslések már fantomizálják és félelemtelivé alakítják a rendőrökben élő néger képét.²⁰

Mintadarab!
(alakítás nélküli.)

ETNOCENTRIKUS ANTISZEMITIZMUS

~ okor

A hegemoniáért harcoló hatalmas ókori világbirodalmak keretei között számos nép élt, melyek mindegyike etnocentrikus módon képezte le a maga számára a „mi” és az „ők” világát. A zsidóság két tekintetben ütött el a többitől, miáltal már az ókorban – különösen a hellén hegemonia hanyatlásától fogva – sajátos nézetek és ítéletek képzésének támpontjává vált. E nézetek és ítéletek joggal jellemezhetők antiszemitizmusként, hiszen a zsidóságot negatív sztereotípiák segítségével képezték le, és többé-kevésbé heves ellenérzést, hátrányos megkülönböztetést eredményező előítéleteknek adtak tápot. Ez az antiszemitizmus persze a modern antiszemitizmusnak csak előképe, hiszen kiváltója a korabeli társadalmi helyzet volt, melyből teljességgel hiányoztak a modern társadalmi körülményekre jellemző individualizáció, racionalizáció és szekularizáció elemei. Az ókorban mutatkozó antiszemita elfogultság etnocentrikus alapokon bontakozott ki, s teljességgel a zsidók másságának értetlen, gyanakvó és elutasító észlelésén alapult.

E másság észlelésének forrásai a zsidók esetében speciálisan alakultak, ami egyben annak magyarázataként is szolgál, hogy az etnocentrikus előítéletekkel sújtott számos ókori nép közül miért éppen az antiszemita előítéleteknek jutott kitüntetett szerep, s miért éppen a zsidóság volt képes túlélni a ráháruló rettenetes nyomást, miközben mind az egykori birodalmak, mind azok különféle etnikai közösségekbe tördelt népei eltűntek.

Az egyik tényező minden bizonnyal a zsidó vallás szilárd és megingathatatlan egyistenhite, mely a maga hallatlan elvonatkoztatásával párosult szuggesztivitásában a transzcendens világkép képzésének történelmileg új s igencsak életképes keresztény paradigmája kiindulópontjává lehetett. Jézus ilyen értelemben határozottan kinyilvánította, hogy nem azért jött, hogy megszüntesse a törvényt, hanem azért, hogy azt betöltsse. Más kérdés, majd a következő feje-

zetben ki is térünk rá, hogy a zsidó és a keresztény tanítás között éppen a paradigmaközösség folytán keletkező árnyalatnyi ideológiai különbségek milyen mélyreható pszichológiai kiéleződésnek vetettek ágyat.

3) A zsidó vallás által kovácsolt speciális közösségi tudat önmagában azonban aligha tehetett volna lehetővé az ókori antiszemitizmus megszilárdulását és különös jelentőségét, ha a zsidók társadalmi szituációja erre nem adott volna alapot. A zsidók történelmében általában a fordulópontot a Kr. u. 66–135 közötti évekre teszik, amikor is eldőlt, hogy a rómaiak a zsidó államot semmilyen formában sem kívánják eltérni, s Jeruzsálemet elpusztítva, a zsidókat onnan kitiltva arra ítélték őket, hogy a világ négy égtája felé szóródva diaszpóra létre kárhoztatva éljenek. Eszerint addig a zsidó történelemmel minden rendben volt, éppúgy élte e nép a maga életét, mint a többi, s a tragédia csak a rómaiakkal folytatott vereség után következett be, amikor a zsidóság a kereszténység egyedüli ideológiai ellenfeleként folytatta szívós küzdelmét fennmaradásáért, mindig ott, ahol élnie megengedett. E sematizált és célzatosan leegyszerűsített történelemkép kritikusai viszont arra mutatnak rá, hogy a zsidók már jóval Jeruzsálem pusztulása előtt is diaszpórában éltek, s mindössze csak egy töredékük (egynegyedük) élt Palesztinában, amikor a rómaiak a Bar-Kochba lázadást véres kézzel leverve hazájuktól megfosztották őket. A diaszpórába kényszerülés okai a palesztinai föld által kínált szűkös életlehetőségekben keresendők, melyek elégtelenek voltak a rohamosan szaporodó népesség eltartására. A földet elhagyó zsidók többsége kereskedelmi funkciók ellátására szakosodott.

aa) A kereskedés hagyományai elevenen éltek Palesztinában, hiszen a térség mindig is köztes helyet foglalt el az Eufrátesz és a Nílus völgyében berendezkedett világbirodalmak között. Statikus, immobil etnocentrikus közösségek számára egyébként a kereskedés mindig is olyan feladat volt, melynek ellátását idegeneknek kellett fenntartani, hiszen az etnocentrikus gazdálkodás ideálja az önellátás. Az önellátó naturálgazdálkodás merevsége és fejlődésképtelensége folytán keletkező hiányok meglátására és kereskedelmi ügyletek révén történő fölszámolására az etnocentrikus

szemleleti rekektől mentes idegenek amúgy is elevenen alkalmazottabbak, amit jól mutat, hogy a világ első kereskedői mindenütt idegenek (a zsidók előtt például a föníciaiak) közül kerültek ki.²¹

bb) A kereskedői szemlélet minden tekintetben ellentéte az önellátó szemléletnek, hiszen mentes a naturálgazdálkodásra jellemző esetiségtől és partikularizmustól, s a különféle szükségletekre érzékenyen szükségképpen empátiával és kommunikációs készséggel telített, alapelve nem a változatlanság és a maradandóság, hanem a változékonyság és a mozgékonyosság.

Mivel a kereskedelmi pozíciók a statikus gazdálkodás pozícióhoz viszonyítva szükségképpen kisebb számúak, könnyen belátható, hogy ha e pozíciókat az etnocentrikus kategorizáció tekintetében idegeneknek minősülő személyek töltik be, a többség-kisebbség viszonyra jellemző sztereotípiák és előítéletek-képződés korábban kifejtett feltételei teljesülnek.

A zsidók kulturális és vallási különbözése, valamint a társadalmi munkamegosztásban vállalt szerepének sajátossága történelmileg legelőször a Római Birodalom keretei közé került hanyatló görög társadalom viszonyai között teremtetette meg az antiszemitizmus kifejlődésének feltételeit. A római hegemonia által magát fenyegetettnek érző görög politikai és kulturális elit abban volt érdekelt, hogy saját létjogosultságát, kulturális és politikai hagyományainak értékességét minél hitelesebben bizonygassa a hódító rómaiak előtt s a rómaiak ellenségképét magáról más csoportokra irányítsa át. Ezt megkönnyítette a rómaiak „görög komplexusa”, amit a görög szellemiség átvétele és a kulturális értelemben vett sajátos kisebbségi érzés táplált.

A görögök által kialakított zsidókép kapóra jött a rómaiaknak, akik imperializmusuk igazolására ugyancsak érdekeltek voltak a „birodalom ellensége” fantomképének kialakításában és fenntartásában. Frey Zoltán és Gábor György kitűnő tanulmánya²² adja a görög fenyegetettségérzés talaján született és a rómaiak által politikailag kihasznált antiszemita sztereotípiák kimerítő jellemzését. Ezek a sztereotípiák elsősorban a zsidók vallási és társadalmi életét jellemző, ténylegesen megfigyelt szokások és tények nega-

tív beállításából származnak, de a maguk öntörvényű fejlődésének megfelelően nem mentesek a legkülönbözőbb légből kapott kitalálásoktól és rágalmaktól sem.

A körülmetélkedés, a szombati nap megünneplése, az étkezési tilalmak észlelése folytán keletkezett a zsidók másságának tapasztalata, mely zavaró és bosszantó élményként jelentkezett.

ad 1

A rómaiak átvették a görögöktől azt a felfogást, miszerint a zsidó vallási kultusz „komor és rideg”, s az e kultuszhoz való ragaszkodás „makacsságnak”, „konokságnak” minősült, amelyből egyenesen következett az istentagadás, a római istenek képeivel szemben mutatott megvetés vádjá. A negatív ítéletek idővel extrémizálódtak, amikor is megszűltek a zsidó vallásgyakorlatra vonatkozó vad, kicsapongó szexuális és agresszív fantáziaműködésre visszavezethető képtelen állítások, például a szamártisztelet és a rituális gyilkosságok rágalmai.

A későbbi antiszemita nézetrendszerek visszatérő motívumaként ekkor fogalmazódik meg az a jellegzetesen etnocentrikus hangvételű, ellenséges beállítódáson alapuló sztereotípiák, miszerint a zsidók más népektől elkülönülnek, azokkal szemben erkölcsileg gátlástalanul viselkednek, miközben ők maguk összetartanak, és egymást mindenki más rovására segítik. Ugyancsak etnocentrikus eredetű, ellenséges antiszemita sztereotípiaként fogalmazódik meg az a tétel, miszerint a zsidók kegyetlenek, gyűlölködők, tisztátalanok, belpoklossággal fertőzöttek. A korabeli antiszemita nézetek sorában ismételtelen felmerül az érzéki-ség, a szaporaság, élősködés, haszontalanság, munkakerülés vádjá.

A politikai sztereotípiák listája is tekintélyes. A császári hatalommal szemben mutatott tiszteletlenséggel, hűtlenséggel jellemezhető, lázadó hajlamú népként jelennek meg a zsidók, ugyanakkor – s ez jól mutatja a sztereotipikus csoportképektől általában nem idegen logikai következtetlenséget – a szolgálattelkütséget és a gyávaságot is a szemükre vetik.

Az ókori etnocentrikus antiszemitizmus tehát páratlan teljességű és hőfokú ellenséges képet teremtett, melyet ha valaki magáévá tett, akkor úgy érezhette, hogy „mindent”

tud a zsidók belső életéről és a környezetükkel fenntartott kapcsolataikról. E kép tartalmi gazdagsága egyben azt is lehetővé tette, hogy folyamatos igazolást nyerhessenek mindazok, akik szóban vagy tettelesen fölléptek a zsidókkal szemben. Az antiszemitizmus következő, vallási alakzatának volt mit örökölnie, amikor a Római Birodalom romjain megjelent az új társadalmi és ideológiai rend.

v.o. tinaenlvi sólymoság Ester

VALLÁSI ANTISZEMITIZMUS

~ Kérdések

1) A kereszténység, miközben átvette a zsidó vallás egyistenhitét, egyben meg is változtatta, hogy potenciális hatóköre az egész emberiségre kiterjedhessen. Nem érthetünk egyet Horkheimerrel és Adornóval, akik szerint a kereszténység csupán az ész zavaros áldozatának tekinthető, amennyiben „azt mutatja szelleminek, ami a szellem színe előtt természetinek bizonyul”.²³ A keresztény egyistenhit radikális újítása, azaz a zsidók által várt Messiás eljövetelének híre és hite ugyanis joggal spiritualizálta az egy Istent valló közösséget, és a transzcendenciát egyetemes emberi perspektívába állítva egyszer és mindenkorra leszámolt az etnocentrikusan transzcendens világképekkel. A „természeti” és a „szellemi” nem állítható ellentétbe. Amit Horkheimerék „természetinek” tartanak (pl. a munkafolyamat racionális alkalmazásának tartott *tabu*, a családi és állami élet megszentelt ritmusává finomult *rituálé*, a papok teokratikus praxisban megnyilvánuló hatalmi funkciója stb.), nyilvánvalóan nem nélkülözheti a spriritualitást, csak éppen annak archaikus, rituális, etnocentrikus s ezáltal modern optikával nézve „természetinek” tűnő történeti változatát képezi.

2) Az a tény, hogy a Fiú vallásának hívei gyűlölettel fordultak az Atya vallásának hívei felé, semmiképpen sem indíthat arra a következtetésre, hogy a kereszténység a zsidóság gondolatilag rontott mutánsa, de persze annak sincs értelme, hogy a kereszténység ideológiai innovációjában a zsidó vallás „fejlődésképtelenségére” következtessünk. A két vallási tanítás eredendő hasonlósága csak erőteljesebbé tette a konfliktust annak megítélésében, hogy eljött-e a Messiás vagy sem. Mannheim figyelte meg, hogy amikor különböző ideológiák hívei kommunikálnak egymással, akkor nem feltétlenül az a fél minősül a legveszedelmesebbnek, akinek ideológiai beállítódása tökéletesen más, mint a saját igazában hívőé. A különbség a két ideológia között oly nyilvánvaló, hogy az összehasonlítás során kétely nélkül

megállapítható, milyen értékek, tételek és tanok tartoznak az egyik ideológiai keretbe, s melyek azok az értékek, tételek, tanok, amelyek a másik ideológia keretébe tartoznak. „Az ember általában a politikai életben sokkal élesebb a közelebbi, mint a távolabbi ellenféllel szemben – írja Mannheim –, mert sokkal közvetlenebb a kísértés átsiklani annak világlátásába, és mert ez ellen a kísértés ellen fel kell véteznie magát.”²⁴ Ez a tendencia nemcsak az árnyalatnyi politikai véleménykülönbségekre érvényes, hanem mindenféle ideológiai, vallási, világnézeti véleményeltérés esetében is törvényszerűen fölbukkan. E konfliktusok lényege ugyanis a „másik világlátásába való átsiklás” kísértésének megelőzése, amire nyilván kisebb az eshetőség egymástól homlok-egyenest különböző világlátások képviselői közötti párbeszéd esetében.

A zsidó és a keresztény vallási tanítás közelsége persze csak megkönnyítette a konfliktus teljes kifejlődését, de nem okozta. Az etnocentrikus antiszemitizmust éltető gazdaszociológiai feltételek nem változtak, miáltal a feudalizálódó Európa keresztény ideológiai bázison kibontakozó antiszemitizmusa bátran támaszkodhatott a zsidókkal szemben érzett hajdani hellén resszentiment bázisán megfogalmazódott zsidóellenes sztereotípiák nagy részére. E pogány kontinuitást messzemenően leplezte a keresztény antiszemitizmus nagy hatású vádjá, miszerint a zsidók felelősek Krisztus megöléséért.

Ez a vád logikailag képtelenség. Krisztus ugyanis többször megjövendölte saját halálát, áldozatát egyenesen szükségyszerűnek nyilvánította ki, melynek hiányában voltaképpen a keresztény vallás teljes ideológiai építménye, középpontban a csodálatos föltámadással és megváltással létre sem jöhetett volna. Másfelől maga is zsidó lévén, hol másutt hirdette volna a megérthetőség reményében tanításait, mint éppen a zsidók között, akiknek – ha logikailag közelítünk a kérdéshez – inkább dicsőségükre, semmint szégyenükre válik, hogy közülük kerültek ki az első keresztények. Így tehát nélkülük éppenséggel a kereszténység mint létező mozgalom egyáltalán ki sem alakulhatott volna. Ami a keresztre feszítést illeti, abban a római hatóságok játszották a kulcssze-

d) „Kem azért jöttem, hogy eltávolítsam, hanem azért, hogy betöltsen” (t.i. az örvénység: törvényszerű)
e) az örvénység, a Törvényszerűség, a Törvényszerűség.

repet, bármennyire mosta is a Krisztust sújtó halálos ítéletet követően kezeit a római kormányzó, Pontius Pilatus.

De! Nem először bizonyosodik be azonban, hogy az antiszemitizmus nem a logika birodalma. (Ebben a sorsban egyébként az antiszemitizmus osztozik a társadalom és a társas élet legkülönbözőbb jelenségeire vonatkozóan kidolgozott ideologikus értelmezésekkel.) A Krisztus-gyilkosság demagóg vádja kitűnően megfelelt a zsidó és a keresztény tanok közötti ideológiai közelség leplezésére, mivel lélektanilag összeférhetetlen a gyilkosság és a hasonlóság tudata által táplált rokonszenv. Annál is inkább szükség lehetett erre a gyűlöletet fakasztó vádra, mivel a keresztény ideológiának szerves része az ellenség feltétel nélküli szeretete, melynek érvénye alól csak a súlyos vád hangoztatása által lehetett kivenni a zsidókat. De nemcsak a keresztény identitás megszilárdítására volt alkalmas ez a vád, hanem arra is, hogy gyűlölködésre és bosszúra hevítő ereje folytán indokul és mentséggként szolgálhasson a zsidók ellen keresztény részről elkövetett bűnös, igazságtalan cselekményekre.

A voltaképpeni bűnös üti tehát a bűnösség stigmáját áldozatára. A keresztény antiszemitizmus ugyanis úgy magyarázta a zsidó állam megsemmisítését, a jeruzsálemi Templom elpusztítását és a szétszórattatást, hogy e csapásokban Isten büntetését kell látni, mellyel a zsidókat Ő a lehető legsúlyosabb bűn elkövetése miatt sújtotta. A konfliktusélezés szabványos eszközeiként került be a vallási antiszemitizmus tételei közé a zsidóknak tulajdonított keresztényellenesség. Forrásként a Talmudot jelölték meg. A Talmud a Bibliához fűzött tudós kommentárok sokáig csak szájhagyományként élő szövege, melynek szövevényes eszmerendszere csakis alapos és elmélyült fölkészültség birtokában nyílik ki a megismerésére vállalkozó előtt. Ám a szöveg sokértelműségét is figyelembe véve nyilvánvaló, hogy a keresztényellenesként értelmezett szövegeknek az igazi funkciója a kereszténységhez vonzódó zsidók meggyőzése, identitásuk erősítése és semmiképpen az agresszív szembe fordulás volt.

Az etnocentrikus és vallási antiszemitizmus amalgámként ötvöződött egybe. Mindenütt, ahol Európában ez az antiszemitizmus föllángolt, a zsidók üldözését, kiűzetését

eredményezte. Ezzel kapcsolatosan két kérdés merül föl. Az egyik kérdés arra vonatkozik, hogy a Római Birodalom lehanyatlásával és a középkori társadalom kereteinek megszilárdulásával egyidejűleg miért nem olvadt be a szerteszóródott, politikai önállóságától megfosztott zsidó nép. A másik kérdés pedig azzal kapcsolatos, hogy miért éppen a XIII. századdal vette kezdetét Nyugat-Európában a zsidóüldözés, egyre inkább Európa keleti térfelére szorítva a zsidók tömegeit?

A két kérdésre adható válasz voltaképpen az egységes társadalomtörténeti folyamat ismerete alapján adható meg. A keresztény vallási ideológia által legitimált középkori feudális rendi társadalomban a pénzügyek ellátatlan funkcióként jelentkeztek, hiszen a keresztény vallás tiltotta a pénzfelhalmozását, kölcsönzését, nem is beszélve a kamatok beszedéséről. A pénzforgalom ugyanakkor elkerülhetetlen szükségyszerűségként jelentkezett, hiszen a naturálgazdálkodás bázisán az import útján nem voltak kielégíthetőek a szükségletek. Ezt az ellentmondást csak úgy lehetett föloldani, ha a rendi kereteken kívül, de a társadalmi működésbe azért beiktatva életlehetőséget biztosítanak egy rétegnek, mely a pénzügyeket oly módon bonyolítja, hogy közben az ideológiai előírásokon sem esik csorba.

A zsidók ideálisan megfeleltek e paradox követelményeknek. Vallásuknál fogva idegeneknek, a keresztény ideológia által szentesített rendi szerkezeten kívülállónak minősültek, nem lehettek nemesekké, papokká, iparosokká vagy parasztokká. A kereskedelmi és pénzügyi tevékenységek bonyolításával kapcsolatos korábbi tradíciók ugyanakkor szinte magától értetődősként jelölték ki számukra a keletkező gazdasági vákuum betöltését. Elszigeteltség és integrálódás sajátos szimbiózisa jellemezte ezáltal a középkori nyugat-európai zsidóság helyzetét, mely akkor vált kritikussá, amikor a gazdasági-társadalmi fejlődés által megnövelt vállalkozói térben megjelenő új polgári réteg diszfunkcionálissá tette a naturálgazdálkodás pusztá korrekciójaként működő, elsődlegesen pénzügyekre korlátozódó gazdasági aktivitást. Az antiszemitizmus ebben a történelmi pillanatban vált meghatározó erővé és a zsidók kiűldözését megalapozó kegyetlen ideológiává. Legkorábban Ang-

liában jelentkezett ez a folyamat, mely 1290-ben tetőzött, a zsidók kiűzését eredményezve a szigetországból. Ha késve is, ugyanez a folyamat játszódott le az összes többi nyugat-európai országban.

Shakespeare színműve *A velencei kalmár* anatómiai pontossággal mutatja be a folyamat társadalom-lélektani oldalát. A színdarab nézői nyilván nem láttak semmi kivetnivalót a vallási antiszemitizmus által kimunkált sztereotípiák és előítéletek segítségével megjelenített Shylock bemutatásában, annál is inkább, mivel a reneszánsz kori Angliában a megjelenített konfliktus már csak történelmi emlék volt. A középkori emlékek azonban távolról sem halványultak el, a fantomizált zsidó képe elevenen élt tovább. A keresztény vére szomjas, bosszúvágyában mértéktelen, pénzéhes, uzsorakamatot szedő Shylock, akit ráadásul érthetetlen étkezési szokásai, vallási rítusai is megkülönböztetnek, a középkori antiszemitizmus enciklopédikus példatáraként áll előttünk. Vele szemben áll a nemes szívű, önfeláldozó, barátjáért vagyonát kockáztató keresztény polgár, akinek egzisztenciáját már nem a kétes hitelű uzsorakamat, hanem a vállalkozás biztosítja. Antonio kereskedelmi javakkal dúsan megrakott hajói a tengereket járják, míg Shylock és Tubal csupán a pénzt számlálja. A konfliktus vége messzemenően kielégíti az antiszemita várakozásokat, hiszen Shylock kénytelen bosszújától elállni, pénzét sem kapja vissza, sőt vagyonát elkobozzák, őt magát identitásának feladására, voltaképpen pusztulásra ítélik.

Shakespeare géniusza folytán azonban *A velencei kalmár* messze több, mint egy pusztán illusztratív értékekkel bíró antiszemita pamflet. Shylock nézőpontja, az ő igazsága ugyanis oly erővel áll előttünk, hogy a néző nem térhet ki az ő szituációjának megértése elől sem. Az ő szemével nézve a keresztény értékrend intoleráns, képmutató, könnyelműségre és megfontolatlanságra csábító, szabados és gazdaságilag irracionális, pazarló. Még fontosabb mozzanat, hogy viselkedése jellegzetesen *reaktív*, sértettsége és kiközösítettségérzése nem légből kapott, hanem a mindennap elszenvedni kénytelen otromba sértések és megkülönböztetések terméke. A darab máig tartó hatásának titka, hogy fölcsendül benne az emberi méltósághoz való egyetemes jog-

nak a reneszánsz jegyében megfogalmazott üzenete, mely azóta is mindenféle kategoriális emberi megkülönböztetés gondolati, erkölcsi, lélektani érvényű ellenmérge. Antonio egyik barátja azt kérdezi Shylocktól, hogy mivégre ragaszkodik a fizetésektelen adósa testéből kivágni kívánt egy font húshoz. Mire jó az? Shylock ezt válaszolja: „Halat fogni vele. Ha mást nem hizlal, hizlalja a bosszúmat. Lepcsőkondiázott, és elütött egy félmilliótól. Nevetett, ha vesztettem; csúfolt, ha nyertem; gyalázta a népemet, megakadályozta az üzleteimet, hűtötte a barátaimat, fűtötte az ellenségeimet – és miért? Mert zsidó vagyok. Hát a zsidónak nincs szeme? A zsidónak nincs keze, szervezete, érzéke, érzelme, szenvedélye? Nem ugyanaz a táplálék táplálja, nem ugyanaz a fegyver sebzi, nem ugyanaz a baj bántja, nem ugyanaz a gyógyszer gyógyítja, nem ugyanaz a tél és nyár hűti és hevíti, mint a keresztényt? Ha megszúrtok, nem vérzünk-e? Ha csiklandoztok, nem nevetünk-e? Ha megmérgeztok, nem halunk-e meg? és ha meggyaláztok, ne álljunk-e bosszút? Ha mindenben hasonlítunk rátok, ebben is hasonlítani fogunk. Ha egy zsidó megsért egy keresztényt, hol az alázatossága? A bosszúban. Ha egy keresztény megsért egy zsidót, hogyan tűrje keresztény példa szerint? Csak bosszúval. Azt az aljasságot művelem, amire ti tanítottatok, és alighanem még hozzá is teszek ahhoz, amit tanultam.”²⁵

POLITIKAI ANTISZEMITIZMUS

nyko

A forradalmi francia törvényhozás 1789. augusztus 26-án fogadta el az Emberi Jogok Nyilatkozatát, melynek első szakaszában találjuk a következő mondatot: „Az emberek szabadoknak és jogilag egyenlőknek születnek, és azok is maradnak.” E szavak halálos sebet ütöttek azon a korábban megingathatatlan felfogáson, miszerint az emberek között születés, leszármazás, vérségi kötelékek folytán önnön akaratuk és cselekvéseik révén megváltoztathatatlan különbségek léteznek, melyek sorsszerűen adott előnyös vagy hátrányos következményei alól csak az isteni elrendeltetés jogával takarózó önkényes elhatározás folytán szabadulhatnak. A keresztény felfogásban csupán ígéretként megfogalmazott univerzális emberi egyenlőség e nyilatkozatban öltött szekularizált formát, miáltal a társadalom egyenlőnek nyilvánított tagjai számára a mobilitás, a felemelkedés és érvényesülés tényleges valószínűségének perspektíváját nyitotta föl.

A zsidók számára az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának ideológiai újítása az emancipációt jelentette, hiszen egyszer s mindenkorra érvénytelenné váltak az etnocentrikus és vallási antiszemitizmus ideológiájából táplálkozó jogi korlátozások, melyek miatt a zsidók csupán a kereskedelmi vagy pénzügyi tevékenységekben, illetve a zsidó szent törvények magyarázatában tűnhettek ki. De bármelyikben érték is el kiemelkedő teljesítményt, a sorsszerűen rájuk kényszerített elkülönítettség köreiből nem törhettek ki.

A modern polgári demokratikus társadalomszerveződés alapelveként kimondott egyenlőség felhajtóereje a különböző társadalmi csoportok tagjai számára eltérő módon érződött. Az egyenlőség voltaképpen azt jelentette, hogy a veszületettség mentén adott társadalmi egyenlőtlenségek hatalmát megtörő új társadalmi viszonyok közepette szükségképpen keletkező előnyök és hátrányok megszerzésében, illetve kerülésében megnövekedett az egyéni elhatáro-

zás, kockázatvállalás, tehetség, ügyesség, képesség szerepe, melynek következtében a sikerek és a kudarcok bekövetkezése egyre inkább az egyéni cselekvések számlájára volt írható, és egyre kevésbé függött az intézményes korlátoktól, melyek korábban mintegy eleve sikerre, illetve kudarcra ítélték egész társadalmi kategóriák tagjait.

Súlyos tévedés azonban azt gondolni, hogy az emancipáció folytán egy csapásra megszűnik az antiszemitizmus, és a gazdasági, politikai, kulturális, vallási, nemzeti egyenlőség jogilag szentesített eszméjének jegyében létrejövő demokratikus társadalmi berendezkedés talaján csak olyan ideológikus csoporttudat jelentkezhet, mely az osztálykülönbségek folytán keletkező társadalmi egyenlőtlenségekből táplálkozik.

A zsidók emancipálódását elsőként megvalósító nyugat-európai társadalmakban az egyenlőség kinyilvánított eszméje nyomán megnövekedett mozgástér által elvileg biztosított, új típusú előnyök kihasználásáért a különböző csoportok eltérő esélyekkel indulhattak harcba. A zsidókat sajátos társadalmi helyzetük rendkívül hajlamossá tette, hogy esélyeiket sikerrel érvényesíthessék. Mivel korábban arra ítéltettek, hogy kívül éljenek a rendi társadalom hit- és szokásrendszerén, eleve kevésbé működhettek bennük azok a középkorias gazdasági és erkölcsi előítéletek, melyek a rendi kötelékeiből kivetkőzni kénytelen társadalmi csoportok tagjait cselekvéseikben bénították. Túlnyomórészt már városiasodtak, aminek abban van a jelentősége, hogy a modern társadalom életének kulcsfontosságú színtere a város. Mivel a feudalizmus idején mezőgazdasági tevékenységet nem folytathattak, gazdasági szocializációjuk a kereskedelemre és a szabad foglalkozások művelésére készítette őket. Az industrializációs átalakulásban ez a gazdasági szocializációs háttér nyilvánvalóan csak előnyükre szolgálhatott. Nem elhanyagolható különbség, hogy mindezen tényezők szerves kiegészítőjeként a zsidók körében igen magas volt az írástudók aránya, ami megkönnyítette az írásbeliséget fölértékelő társadalmi kommunikációba való bekapcsolódásukat. Korábbi sajátos társadalmon kívüliségük egyben a veszélyeztetettségérzés forrása is volt, ami arra ösztönözte őket, hogy szüntelenül figyelemmel legyenek min-

den új eseményre, új eszmére. A modern társadalom meg-növekedett dinamizmusa nyomon követéséhez és megértéséhez ez az érzékenység csak kapóra jöhetett. Ugyanez az érzékenység abban is közrehatott, hogy amikor az új igazságtalanságok keletkezése folytán egyesekben megszületett annak a társadalomnak az eszménye, mely az egyenlőséget már nem csupán mint esélyt, hanem mint bizonyosságot kell hogy nyújtsa, akkor sok fiatal zsidó értelmiségiben támadt rokonszenv a még tökéletesebb, szocialista, kommunista elvek jegyében berendezkedő társadalom megvalósításának programja iránt.

A szekularizált egyenlőségelv jegyében keletkező új egyenlőtlenségek mentén keletkező előnyös és hátrányos helyzetű társadalmi csoportok tagjai közé a volt rendi társadalom csoportjainak tagjai tehát eltérő eséllyel juthattak, aminek az volt a következménye, hogy a zsidók rohamos kiemelkedése megint csak antiszemita nézetek és előítéletek képződésének adott támpontot. A korábbi ismert etnocentrikus és vallási antiszemitizmus által szolgáltatott „érvek” természetesen az új helyzetben már csak járulékos szerepet játszhatnak, hiszen az emancipáció eredményeképpen rohamosan asszimilálódó zsidóság e hagyományos szempontok alapján egyszerűen felismerhetetlenné vált. Új „érvek” kellett, melyek ugyan tartalmazták a hagyományos idegengyűlölet etnocentrikus elemeit, alkalomadtán kihasználták a vallási előítéletekből adódó lehetőségeket (bár sok esetben az asszimiláció a zsidó vallás elhagyását, illetve a kor kívánalmainak megfelelő megújítását is magával hozta), szükség esetén előhozták a középkorban kidolgozott, gazdasági eredetű sztereotípiákat, de egészükben mégis valami merőben újat kellett, hogy tartalmazzanak, miáltal a modern társadalmi dinamizmusból kiszorultak és kárvallottak magyarázatot találhattak sanyarú helyzetükre.

E torzító optikával nézve a hangsúly a zsidók gazdasági, politikai és kulturális térfoglalására esett, melyet az immár politikai színezetű antiszemitizmus mint alapvető társadalmi szerencsétlenséget jelenített meg. A politikai antiszemitizmus különös gondolati ellentmondása, hogy az egyébiránt homogenizált egységként elképzelt zsidóságban egyszerre láttatja a polgári társadalmat voltaképpen létrehívó

demokratikus és liberális politikai ideológiák képviselőjét, valamint azt az erőt, mely a polgári társadalom megdöntésére, forradalmi szocialista-kommunista átalakítására törekszik.

Az emancipáció által felszabadított asszimilációs folyamatban a zsidók már jóval korábban repedező szociológiai-kulturális egysége széttöredezett. Csoporttudatuk egyetlen támpontjaként az antiszemitizmusban megtapasztalt ellen-szenv és előítéletesség szolgált. Mivel azonban a korábban alkalmazott etnocentrikus és vallási antiszemitizmus megkülönböztető szempontjai az új helyzetben kezelhetetlenné váltak, az antiszemitizmusnak új érvanyagra volt szüksége ahhoz, hogy a zsidókép megtartsa villanyozó és indulatokat keltő hatását mindazokban, akik szükségét érzik annak, hogy vélt vagy valós egzisztenciális gondjaikra hihetőnek tűnő, gondolatilag könnyen megemészthető, sokak által osztott nézetekben keressenek vigaszt és reményt. A politikai antiszemitizmus a fajelméletben találta meg a szükséges érvanyagot.

A fajelmélet Franciaországban született. Eredeti ideológiai célja a polgári átalakulás által magát veszélyeztetettnek érzett nemesi rend pszichológiai fölvételezése, megerősítése lehetett azáltal, hogy ez az elmélet a francia nemességet az eleve kiemelkedő képességekkel rendelkező frankok leszármazottainak nyilvánította, szemben a parasztokkal, akiket az alacsonyrendű gallok ivadékaiként tartott nyilván. Történetileg a feudális társadalmak egykori hódítások nyomán alakultak ki, és a fajelmélet arra a történetírói hagyományra építve jöhetett létre, miszerint a nemesi rend a hódító etnikum leszármazottaiból áll, míg a leigázott (és később bevándorolt) etnikumok tagjaiból lettek a jobbágyok, kereskedők. Az elmélet jellegzetesen etnocentrikus felépítésű, amennyiben a nemességet eleve felsőbbrendűnek, a jobbágyságot és a polgárságot eleve alacsonyabb rendűnek nyilvánítja, mégpedig azon az alapon, hogy mind a felsőbbrendűséget, mind az alsóbbrendűséget okozó képességek a leszármazás során nemzedékről nemzedékre változatlanul átöröklődnek. Ez az eszme – mint arra Szabó Miklós rámutat – nem maradt hatástalanul más társadalmi rétegek körében sem, csak éppen az előjel fordult meg. A harmadik rend ugyan-

csak etnocentrikus módon határolta el magát, amikor önmagát a gallok és a rómaiak utódjainak tartva lekezelően beszélt a „régi Germánia erdeiből előbújó” frankokról, akiknek leszármazottaiból verbuválódott a francia nemesség.²⁶

Az etnikai leszármazásra alapozott csoportfelfogás azt feltételezi, hogy egyes csoportok minden tagja örökletes adottságok folytán kiemelkedő képességű, míg más csoportok tagjai, ugyancsak kollektív örökletesség folytán, eleve alacsonyabb képességűek. Hamarosan kiderült, hogy ez a csoportfelfogás nemcsak az osztályok közötti érdekharok ideologikus leképezésére alkalmas, hanem a születő modern nemzetek egymás közti konfliktusai is magyarázhatók általa.

Európa nyugati és keleti fele között jelentős különbség volt abban a tekintetben, hogy a polgári társadalom létrejötté során működésbe lépő gazdasági, politikai és kulturális alrendszerek miként voltak képesek integrálni és dinamizálni a korábbi viszonyok kötelékeitől megszabadult társadalmat. A Rajnától nyugatra államnemzeti fejlődés keretei között ment végbe a polgári átalakulás, ami azt jelenti, hogy az egy állam keretei között élő lakosok tényként veszik tudomásul, hogy melyik nemzet tagjai sorába tartoznak, s ebből adódóan milyen elidegeníthetetlen szabadságjogokkal rendelkeznek. A társadalmi érdekharok faji, etnocentrikus értelmezése az erőteljes és dinamikus polgári fejlődés jóvoltából talajt veszített, s ha a faji szempont a nemzetközi konfliktusok magyarázó szempontjaiként megjelenik is, hatása időleges és elszigetelt marad. Ezzel szemben a Rajnától keletre fekvő európai térségekben kellő állami keretek hiányában elsősorban kulturális (s ezzel együtt, ebből eredően történeti, etnikai, vérségi) támpontok álltak csak rendelkezésre ahhoz, hogy a születő nemzetek meghatározzák magukat. Ennélfogva a nemzethez tartozás mint érték magasított föl, mely normativitásánál fogva eleve fogékony az etnocentrikus értelmezésre, hiszen annak lényegi eleme mindannak fölértékelése, ami a saját csoporttal kapcsolatos, s mindannak leértékelése, ami a saját csoporthoz képest idegen, eltérő, más.

A polgári társadalom stuktúráinak kiépülése (városiaso-

dás, iparosodás, tömegkommunikáció, tömegkultúra, modern természet- és társadalomtudomány, politikai pártok, bankrendszer, nagykereskedelem, részvénytársaságok, tözsde stb.) a közép-kelet-európai társadalmak születőfélben lévő, normatív kiindulású nemzeti kategorizációját fenyegetni látszott, mivel az új struktúrák kiépítői közé könnyebben kerülhettek be azok, akik korábban már részletezett helyzeti előnyeik folytán a feudális kötöttségek lebontását követően megnövekedett szabadsággal jobban tudtak élni, szemben azokkal, akik önmagukat „nemzetfenntartóként” meghatározva a versenyt sem tudással, sem ügyességgel felvenni nem bírták.

A politikai antiszemitizmus faji eleme az asszimilált, polgáriassult zsidóság és a „nemzet” elkülönítésére irányul. Az asszimiláció következtében anyanyelv tekintetében zsidók és nem zsidók között nincs különbség. Felekezetükhöz a zsidók csak egy része ragaszkodik, a többiek más vallásokra tértek át, vagy vallásilag közömbösek, esetleg ateisták. Elkülönítés és megkülönböztetés következhessen csakis leszármazási szempont alapján lehetséges, melynek alapján megszületik a „zsidó faj” fantomképe. Eszerint a zsidókat velük született tulajdonságaik a rombolásra, liberalizmusra és kozmopolitizmusra hajlamosítják, mellyel szembeszegülni mindenkinek kötelessége, aki saját fajtát félteni és óvni kívánja eme ártalmas hatásoktól.

Az antiszemitizmus által megjelenített „zsidó” (akár mint „kapitalista”, akár mint „szocialista” bukkant föl) a paranoiás nemzeti önkép elengedhetetlen tartozéka lett, miáltal „belső bomlasztásként”, „idegen értetlenségként” lehetett elmarasztalni minden belpolitikai kritikát.²⁷

A politikai antiszemitizmus a náci fasiszta propagandában érte el csúcspontját. Hitler Mein Kampf címen írott műve katalógusa mindazon képtelen rágalomnak és vádnak, amit a zsidókkal kapcsolatban az ókortól kezdve a középkoron át a modern időkig valaha is megfogalmaztak. A világalomra törő zsidók összeesküvésének hitleri fantazmagóriája csupán egy paranoid elmé torzszüleményének volna minősíthető, ha nem hasonlítana kísértetiesen arra az elgondolásra, amit maga Hitler mint német célt fogalmazott meg, s melynek jegyében harcát megindította.

2) a fajelmélet

- a) nemzetfenntartó felfogás
- b) státuszok, időben változó társadalmi szerepek
- c) örökletesnek (biológiai) meghatározottak

st. történelmi tapasztalat alapján

3

4

De Stomus
antiszemitizmus

A politikai antiszemitizmus faji ideológiáját hordozó német nemzeti szocialista párt és állam, az egyívású rokon pártok, mozgalmak, államok vereséget szenvedtek és megsemmisültek. A politikai antiszemitizmus azonban mint előítéletes megismerési, gondolkodási és cselekvési struktúra mindenütt reinkarnálódhat, ahol a szerencsétlen modernizációs fejlődés következtében elintézetlen maradnak a nemzeti és polgári fejlődés alapkérdései, és változatlanul aktuálisak az 1789-es Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának már idézett szavai.

AZ ANTISZEMITIZMUS LÉLEKTANA

Az etnocentrikus és a vallási antiszemitizmus vizsgálata nem igényli a sajátos lélektani szempontú vizsgálódást, mivel ezekben az esetekben az egyén társadalmi kötődésének folyamánairól, a születés által adott társadalmi pozíció alternatívátlanságának lélektani következményéről van szó. A politikai antiszemitizmus megjelenése viszont az egyén és a társadalom viszonyának radikális megváltozásával kapcsolatos. A társadalomban rohamosan megnövekszik azoknak a csoportoknak a szerepe, melyekbe az egyén már nem a születés véletlenje folytán jut, hanem a bejutás *tőle magától* függ. E megnövekedett szabadság terében fölértékelődnek a személyiségtényezők, hiszen a sikerek és a kudarckovácsává egyre inkább az egyén válik.

Ebben az individualizációs folyamatban természetesen csak azok a személyiségtényezők válnak lényegessé, amelyek a gazdasági, politikai, kulturális és magánéleti érvényesülést előmozdító cselekvések kivitelezésében nélkülözhetetlenek. Szó sincs arról, hogy megteremtődnének a személyiség „mindenoldalú kifejlődésének” feltételei, s ha az individualizáció folyamatát ebből az utópisztikus perspektívából nézzük, akkor joggal ítéldjük e folyamatot elidegenítőnek és elégtelennek. Ha viszont megközelítésünk történeti, s kiindulásul a tradicionális keretek által béklyózott, bénított, rendkívül korlátozott individualizációs lehetőségeket vesszük figyelembe, akkor elismeréssel kell adoznunk annak láttán, hogy a modern demokratikus fejlődés milyen mértékben növelte meg az egyéni szabadságot.

E szabadság persze az egyén számára nemcsak áldás, hanem átok forrása is lett. A siker csábító lehetősége egyben a bukás szorongató kockázatát is magával hozta. A biztonsággal eligazító közösségi értékek és normák gyengülése a választás és a döntés pszichológiailag terhes kötelemével járt együtt. A transzcendencia elhomályosulása a halál és a vak pusztulás vigasztalan belátásának kényszerét eredményez-